

Bölüm 2

COVID-19 VE MEDİKAL TURİZM

Pelin UYMAZ¹
Ayşe GÜRSOY KORKMAZ²

1. KORONAVİRÜS HASTALIĞI (COVID-19)

Geçmişten günümüze insanlık tarihi milyonlarca bireyin yaşamını yitirmesine neden olan salgınlarla doludur. Tıpkı 14. yüzyılda Kara Veba, 20. yüzyılda İspanyol Gribi ve sonraki zamanlarda Kuş Gribi ve Domuz Gribi, MERS ve Ebola salgınlarında olduğu gibi günümüzde de Koronavirüs salgını (pandemisi) insanlığı tehdit etmektedir.^(1,2) Bu pandemi hayatın olağan akışında değişikliklere neden olmuş ve dünyanın önceki gibi olmadığı bir süreci başlatmıştır.⁽²⁾ COVID-19 pandemisinin önce, Dünya Sağlık Örgütü'nün yayınladığı "Salgın Hastalıkların Yönetimi" raporunda yeni bir salgın ihtimalinin çok da düşük olmadığı, sadece zamanının kestirilemediği belirtilmiştir.⁽³⁾ İlerleyen zamanlarda COVID-19'un tanımlanması DSÖ'nün öngörüsündeki haklılığı ortaya koymuştur.⁽¹⁾ COVID-19 virüsü, ilk defa Çin'de Hubei eyaletine bağlı Vuhan kentinde, 2019 yılının sonlarında, yüksek ateş, öksürme, solunum sıkıntısı gibi semptomlar gösteren bazı hastalar üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde 13.01.2020'de tespit edilmiştir. Bu hastalığın belirtileri, ilk başlarda Vuhan kentindeki hayvan pazarında bulunmuş kişilerde saptanmış, ilerleyen günlerde ise, hastalık diğer kişileri de etkisi altına alarak, Vuhan'dan başlayıp, çok kısa bir sürede tüm dünya çapında 215 ülkeye yayılmıştır.^(4,5) Dünya Sağlık Örgütü tarafından COVID-19 nedeniyle 11.03.2020'de pandemi ilan edilmiştir.^(1,6) Hızla yayılan Koronavirüs hastalığında, salgın merkezi Çin iken, sonra taşınarak Avrupa, son olarak da Amerika Birleşik Devletleri olmuştur.⁽⁶⁾ Virüs hızla yayılarak pek çok insanı enfekte ederken, aynı zamanda vefat eden insan sayısı da zamanla artmıştır.⁽⁷⁾ Ülkemiz de dahil, pek çok ülkede pandemi sonrası sokağa çıkma yasakları başlamış, pandeminin yayılma ihtimali nedeniyle yolculuk planlarının iptal edildiği, ülkelerin sınırlarının kapatıldığı bir döneme girilmiştir. Bu dönemde pandemi nedeniyle pek çok kurum, kuruluş ve iş yeri çalışmalarına ara vermek zorunda kaldığı için zarara uğramıştır.⁽⁸⁾ COVID-19

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, pelin.uymaz@alanya.edu.tr

² Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Sağlık Turizmi Doktora Öğrencisi aygursoy87@gmail.com

'un hızlı bir şekilde ve dünya çapında yayılım göstermesi, COVID-19'u geçmişteki diğer salgın hastalıklardan farklı kılmaktadır. COVID-19'un ülkeler, toplumlar ve kişiler üzerinde maddi, manevi, fiziksel ve ruhsal açılardan olumsuz etkileri olmuştur. ⁽⁶⁾ 2020 yılı ocak ayından itibaren, COVID-19'un en fazla etkilediği sektörlerden biri turizmdir ve bu olumsuz etkilerin en fazla hissedildiği turizm çeşitlerinden biri de sağlık turizmidir. ⁽⁹⁾ Türkiye'nin, sağlık turizmi alanında her geçen gün gelişmesi, turistlerin ülkemize gelmesi için, Türkiye'yi çekici hale getirmektedir. Ancak uluslararası seyahatlerin, COVID-19 salgınına yönelik önlemler kapsamında kesintiye uğraması, medikal turizm kapsamındaki tedavilere olan talepleri de duraklatmıştır. ⁽¹⁰⁾ Bazı çalışmalarda, COVID-19 pandemi sürecinde salgına bağlı olarak yapılamayan ameliyat ya da tedavi gibi medikal işlemlerin, medikal turizmi nasıl etkileyeceği tartışılmıştır. Bazı uzmanlara göre tüm dünyada medikal turizme talebin çok fazla olacağı, diğer taraftan bazı uzmanlara göre ise, COVID-19'un bulaşma ihtimaline karşı insanların yaşadıkları yerlerden çok da uzaklaşmayı tercih etmeyecekleri yönünde olmuştur. ^(11,12) COVID-19 sağlık turizmi kapsamında medikal turizmi de olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye'deki COVID-19'a karşı toplumu aşılama çalışmaları, turizmdeki sertifikasyon çalışmaları sonucunda sağlık turizminde de bir hareketlilik olmuştur. ⁽⁹⁾ Günümüzde COVID-19 salgını hala devam etmektedir ve COVID-19'a karşı mücadeleye hala devam edilmektedir.

2. TÜRKİYE VE DÜNYADA KORONAVİRÜS

Şiddet, muharebe, felaket gibi turizm sektörünü etkileyen durumlardan biri de pandemidir. ⁽¹³⁾ Geçmişteki salgınlar gibi, bu salgın da dünyada pek çok insanın hastalanmasına ya da vefatına neden olmuştur. ⁽²⁾ Sağlık Bakanlığı, Türkiye'de ilk koronavirüs hastasının 11.03.2020 tarihinde belirlendiğini, koronavirüs nedeniyle ilk ölümün 15.03.2020 tarihinde olduğunu, 1.04.2020 tarihinde ise COVID-19 hastalığının artık ülke genelinde görüldüğünü duyurmuştur. ⁽¹⁴⁾ Türkiye'de dahil tüm dünyada salgının başından beri, küresel olarak 26.01.2022 tarihi itibarıyla DSÖ'ne COVID-19 nedeniyle bildirilen ölüm sayısı 5 milyonun üzerindedir. ^(15,16) Ölüm sayısını azaltmak ve COVID-19'u kontrol altına almak için, ülkeler, seyahat sınırlandırmaları ve sosyal izolasyon gibi birçok tedbirler almıştır. Pandemiye yönelik olarak devlet yetkilileri, kamu binaları, kütüphaneler, eğitim kurumları, eğlenme mekanları, yemek alanları gibi pek çok yeri belli bir süre kapatmış ve insanları evde tutmaya yönelik yasaklar getirmişlerdir. Bu küresel salgın karşısında alınan önlemler kapsamında hükümetler geçici süreyle, kamu binaları, okul kütüphane, sinema, tiyatro, restoran, kafe, müze gibi mekanlar ile sosyalleşme alan-

larını erişime kapatmış ve sokağa çıkma yasağı ilan etmişlerdir. ⁽²⁾ Pek çok ülkenin, isteğe bağlı ve mecburi karantina önlemlerini uygulamaya koyması, ulusal ve uluslararası seyahatleri sektöre uğratmıştır ve bu durum pek çok sektörü olduğu gibi turizm sektörünü de olumsuz yönde etkilemiştir. ⁽⁶⁾ Uluslararası seyahatlerin, COVID-19 salgınına yönelik önlemler kapsamında kesintiye uğraması, medikal turizm kapsamındaki tedavilere olan talepleri de duraklatmıştır. ⁽¹⁰⁾ Bu durum sağlık turizmi kapsamında medikal turizminin de COVID-19'dan etkilenmesine neden olmuştur. Pandeminin ilerleyen süreçlerinde vaka sayılarının düşmesi ile, yurtiçi ve yurtdışı turizmi yeniden canlandırmaya yönelik uygulamalara başlanmıştır. ⁽²⁾

3. SAĞLIK TURİZMİ

Günümüzde artık insanlar sadece gezmek, dinlenmek, tatil yapmak amacıyla değil, sağlık hizmetleri almak için de farklı ülkelere seyahat etmektedir. ⁽¹⁷⁾ Türkiye İstatistik Kurumu, Merkez Bankası, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın birlikte yaptığı çalışmaya göre; 2021 yılının Ocak-Eylül ayları içinde, ülkemize gelen turist sayısı 21 507 658 kişi iken, toplam turizm geliri 16 850 958 dolar olarak belirlenmiştir. ⁽¹⁸⁾ Tıbbi bakım için seyahat eden kişileri "sağlık turisti" olarak tanımlanmaktadır. ⁽¹⁹⁾ Sağlık Bakanlığı tarafından ise, "sağlık turisti" yerine "uluslararası hasta" kavramı kullanılmış ve bu kavram "ikamet ettiği ülke dışında sağlık hizmetlerinden yararlanan kişi" olarak tanımlanmıştır. ⁽²⁰⁾ Turizm sektöründe sağlık turisti normal bir turiste göre 4-5 kat daha fazla gelir bırakmaktadır. ⁽²¹⁾ Sağlık turizmi bireylerin beden ve/veya ruh sağlığını iyileştirmek ya da yeniden kazanmak için ikamet ettiği yerden başka bir ülkeye yaptığı seyahatler olarak tanımlanabilir. ⁽²²⁾ Başka bir tanıma göre insanların sağlık amacıyla ikamet ettiği yerden sınır ötesi başka bir yere seyahat etmesine sağlık turizmi denir. Her geçen gün gelişen tıp teknolojisi, nüfusun yaşlanması ve hastalıklar, insanların sağlık hizmetlerine olan talebini arttırmaktadır, bu nedenle, sağlık turizminin ekonomiye sağladığı fayda açısından önemi her geçen gün artmaktadır. ⁽²³⁾ Turistlerin sağlık hizmetleri aldıkları süre dışında kültür turları, gastronomik geziler ve başka pek çok turistik faaliyet fırsatlarına sahip olması Türkiye'yi sağlık turizmi açısından tercih etmelerinde önemli bir etkidir. Bu nedenle sağlık turizminin ekonomiye katkısı iki açıdan olmaktadır. Birincisi; insanların seyahatinden dolayı turizm açısından, diğeri ise sağlık turizmi açısından olmaktadır. ⁽²⁴⁾ Sağlık turizmi için ülke dışına çıkan insan sayısının yılda 30 milyon olduğundan bahsedilmektedir. Dünyadaki sağlık turizmi harcamalarının ise 500 milyar dolar civarında olduğu belirtilmektedir. 2019 yılında sağlık turizmi kapsamında gelen 662.087 kişi olan yabancı turist ve yurt

dışında ikamet eden Türk vatandaşı ziyaretçilerden 1 milyar 65 milyon 105 bin ABD doları gelir elde edilmiştir. 2020 yılında ise COVID-19 salgını nedeniyle sağlık turizmine başvuran sağlık turistlerinin sayısından ciddi bir düşüş olmuş, 338 bin 150 kişi Türkiye’de sağlık hizmeti almış ve 2020 yılında sağlık turizminden elde edilen gelir 548 milyon 882 bin ABD dolarına düşmüştür. 2021 yılının ilk üç çeyreğinde ise 370.334 kişi sağlık hizmeti almış ve 704 milyon 262 bin ABD doları gelir elde edilmiştir. Türkiye 2023 yılında sağlık turizminden 1,5 milyon sağlık turistinden 10 milyar dolar geliri elde etmeyi hedeflemektedir. ⁽²⁵⁾ Türkiye, uluslararası arenada sağlık turizmindeki payını arttırmak, medikal turistleri Türkiye’ye çekmek ve bu alanda gelişim sağlamak için, 2018’de USHAŞ (Uluslararası Sağlık Hizmetleri A.Ş)’i kurmuştur. ⁽²⁶⁾ USHAŞ’ın amacı; Türkiye’deki sağlık hizmetlerini uluslararası alanda tanıtmak, kamu ve özel sektöre sağlık turizmi alanında destek olmak, uluslararası alanda sağlığa yönelik politikalar, strateji, sağlık hizmeti sunum standartları ve kriterleri hakkında, Sağlık Bakanlığı’na tavsiyelerde bulunmak için Sağlık Bakanlığı ile 04.02.2019’dan beri çalışmalarına devam etmektedir. ⁽²⁵⁾ Sağlık turizmi dünyada hızla büyüyen sektörlerinden biri olarak görülmektedir ve bu özelliğinden dolayı uluslararası platformlarda farklı boyutları ile ele alınmaktadır. Uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından yapılan çalışma ve yaklaşımlara bakılacak olursa, özellikle gelişmiş ülkeler, konuyla ilgili akreditasyon ve standartlaşmayla ilgili düzenlemeler yapmaktadır. Ayrıca uluslararası kurum ve kuruluşlar sağlık turizmi için ziyaretçi profili analizi yapıp, sağlık turizmine yönelik geliştirilen projeleri desteklemektedirler. Bu kuruluşlardan biri olan WTO (World Tourism Organization-Dünya Turizm Örgütü) sağlık turizmi ile ilgili doğrudan bir çalışma yürütmemektedir ancak konuyu turist sağlığı bakımından ele alıp, bu konuda Dünya Sağlık Örgütü ile, Uluslararası Sağlık Düzenlemeleri (International Health Regulations) çalışmalarını yürütmektedir. Bu düzenlemelerin temel amacı turistin ya da toplumun sağlığını tehdit edebilecek hastalıklar ya da riskli durumlar karşısında hem turizmin gelişiminin etkilenmemesi hem de turistin ya da toplumun sağlığını tehdit edebilecek hastalıkların ülke genelinde ve uluslararası seyahatler ile dünya genelinde yayılmasını önlemek için tedbirler almaktır. Diğer kuruluşlardan biri olan OECD (The Organisation for Economic CO-operation and Development- İktisadi İş birliği ve Kalkınma Örgütü) tarafından turizmin geleceğinin şekillendirilmesi ve turizmde mega trendlerin analiz edilmesi amacıyla 2017 yılında düzenlenen çalıştayda sağlık turizminin bir alt segmenti olan ileri yaş turistlerin (3. Yaş turistlerinin) yeni gelişen ziyaretçi profili olduğu gündeme gelmiştir. Bu turistlerin gelişen talepleri doğrultusunda medikal ve sağlık turizminin gelecekte hızla büyüme trendi içinde olduğu tartışılmıştır. Bu konuda Türkiye’de sağlık turizminden faydalanan turistlerin (özellikle

3. Yaş turistlerin) turizm taleplerinin analiz edilerek ortaya çıkarılması önem arz etmektedir. Bir diğer kuruluş da Avrupa Birliği (EU-European Union)'dir. Avrupa Birliği'nin turizm sektörü için düzenlediği çeşitli fonlar vardır ve sağlık turizmi için Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (European Regional Development Fund) kapsamında destek sağlamaktadır. Bu fona Avrupa Birliği'ne üye olan ülkelerde bulunan birçok özel ve kamu kurum ve kuruluşu başvurabilmektedir. Üye ülkenin ihtiyacına göre fon belirlenmekte olup gelişmiş ülkeler için %50, geçiş bölgeleri için %60, az gelişmiş ülkeler için ise %85 oranında fon desteği yapılmaktadır. (27)

Sağlık turizmi, sağlık hizmeti alan turistlerin ülkelere kazandırdığı dövizlerle, ekonomik yönden, ülkelerin cari açıklarını azaltmaları için önemli boyutlarda katkı sağlayan, pek çok ülkenin pay almak istediği bir pasta gibidir. (9) Türkiye, turizm gelirlerinden daha fazla pay almak, ülkemize gelen turist sayısını arttırmak, vatandaşlarına iş imkânı sağlamak, turizmi 12 aya yaymak maksadıyla pek çok yatırım çalışması yapmakta ve politikalar düzenlemektedir. Bunlardan biri turizmin çeşitlendirilmesine yönelik çalışmalar olup, medikal turizm de bu türlerden biridir. (28) Türkiye bu alanda tercih edilen destinasyonlardandır. (12) Sağlık turizminin literatürde 4 alt segmenti vardır. Bunlar; medikal turizm, termal turizm, SPA-wellness turizmi ile yaşlı bakımı-engelli turizmidir. (29) Bunlardan Türkiye'de sağlık turizmi kapsamında daha çok medikal turizme yönelik çalışmalar yapılmaktadır. (9)

4. MEDİKAL TURİZM

Medikal turizmde, tedavi süreci hızlı, kaliteli ve düşük maliyetlidir. Son zamanlarda "medikal turizm" yerine, "sağlık turizmi" ifadesi de kullanılabilir. (30) (28) Medikal turizm, için yapılmış farklı tanımlar vardır: Medikal turizm, turizm ve sağlığın bir karışımıdır ve dolayısıyla sağlık ya da medikal turizm olarak bilinir. (19) Medikal turizm, hizmet alışverişini gerekli kılan, turizm ile sağlık alanlarını betimleyen ekonomik bir faaliyettir. (31) Medikal, dış ve cerrahi tedavilere ulaşmak için yapılan sınır ötesi seyahatlerdir. (32) Başka bir tanıma göre de tecrübe isteyen farklı medikal uygulamalara gerek olduğu için veya bazı hastalıklara karşı önlem almak için medikal hizmet amaçlı yolculuk yapılmasıdır. (33) Medikal turizm, hastaların bulunduğu ülkeye göre, hastalara %30'dan %60' a varan oranlarda tedavi maliyetlerinde avantaj sağlamaktadır. Sağlık turistlerinin çoğu genellikle ekonomik açıdan ve gelişmişlik açısından ülkemize göre daha üstün ülkelere geldikleri için ülkemizde verilen sağlık hizmetini tercih edip satın almaları için, kaliteli sağlık hizmetini daha ucuz maliyetle almak istedikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Sağlık turizmi sektöründe yer almak ve bu sektördeki başarının sürekliliği için göz önünde bulundurulması gereken bazı önemli faktörler vardır.

Medikal turizmin gelişmesini sağlayan ve engelleyen faktörler şu başlıklar altında incelenebilir. ⁽³⁴⁾

Medikal Turizmin Gelişimini Destekleyen Faktörler

- Sağlık turistlerinin ülkelerinde artan sağlık harcamaları nedeniyle dış kaynaklardan faydalanmak istemesi,
- Tedavi fiyatlarının uygun olması ve döviz kuru farklılıkları,
- Tedavi için bekleme süresinin kısa olması,
- Akredite kuruluşların varlığı
- Aracı kurumların varlığı
- Ülkede olmayan ya da kapsam dışı olan tedaviler,
- Sağlık turizmine yönelik uluslararası anlaşmalar yapılması,
- Yaşlı nüfusun artması,
- Turizm faktörü
- Sağlık turizmi yanında turistik paketlerin sunulması
- Bireylerin sağlıklı yaşam tarzına önem vermesi
- Emeklilere yönelik bazı imkanların sağlanması
- Gelişmiş tıp teknolojisi
- Ulaşım giderlerinin düşük olması ^(34, 35)

Medikal Turizmin Gelişimini Engelleyen Faktörler

- Sağlık hizmetinin kalitesine yönelik güven sorunu
- Ülkeye geri dönüşte sağlık turistlerinin tedavisini oldukları hastalığın kontrolünün ve oluşabilecek komplikasyonunun sağlık sigortası kapsamı dışında tutulması
- Düşük gelir düzeyine sahip bireyler
- Yabancı dil sorunu
- Vize uygulamaları
- Akreditasyon Sorunu
- Nitelikli personel eksikliği ⁽³⁴⁾

5. TÜRKİYE VE DÜNYADA MEDİKAL TURİZM

Ülkemizin nitelikli doktor, hemşire ve sağlık çalışanları, konforlu ve üst düzey teknolojik cihazlara sahip olan hastaneleri, pek çok ülkeye yakın olduğu için ulaşım kolaylığı, kaliteli sağlık hizmetini düşük ücretlerle sunması, bekleme sürelerinin kısa olması, doğal, kültürel ve tarihi güzellikler barındırması medikal turizm açısından kayda değer avantaj sağlamaktadır. ^(12, 28) Öyle ki medikal turizmin hızlı gelişimi 3S'ten (Sea, sand, sun) sonra yeni bir "4S" (Sea, sans, sun, surgery) ifadesini ortaya çıkarmıştır. ⁽³⁶⁾ Türkiye'nin sağlık turizminde her geçen gün gelişmesi,

turistlerin ülkemize gelmesi için Türkiye'yi çekici hale getirmektedir. Türkiye'de sağlık turizminde, göz ve diş tedavileri ön sırada olmakla birlikte, estetik dahil daha birçok branşta hastalara sağlık hizmeti sunulmaktadır. ⁽³⁷⁾ Bunun yanında medikal turizm kapsamında gelen hastaların Türkiye'de tercih ettikleri branşlar sırasıyla kadın hastalıkları, dahiliye, göz hastalıkları, tıbbi biyokimya, genel cerrahi, diş, ortopedi ve travmatoloji, enfeksiyon hastalıkları ve kulak-burun- boğaz hastalıklarıdır. ⁽²⁵⁾ Bir araştırmaya göre Hindistan, Kosta Rika ve Türkiye medikal turizm sektöründe aracı olan kurumlarının, müşterilerine en çok tavsiye ettiği ülkelerdir. ⁽³⁸⁾ Tayland, Singapur, Hindistan, Güney Kore ve Malezya medikal turizm açısından çok tercih edilen destinasyonlardandır. Özellikle Tayland'da medikal turizm faaliyetleri 1970'li yıllardaki cinsiyet değiştirme operasyonları ile anılmış, daha sonraları estetik cerrahi operasyonları ön plana çıkmıştır. ⁽³⁹⁾

Ülkemiz medikal turizmden, 2011'de 156 bin hastadan bir milyar ABD doları, 2017'de 700 bin hastadan sekiz milyar ABD doları gelir elde etmiştir. Türkiye'nin 2023 yılı hedefi ise; medikal turizmden iki bin hastadan 20 milyar ABD doları gelir elde etmektir. ⁽⁴⁰⁾ Medikal turizm pazarının tüm dünyada 2027'e kadar %21,1'lik büyüme göstereceği, toplam harcamanın 207,9 milyar ABD dolarına ulaşacağı düşünülmektedir. Sektörün eskiye göre daha da canlanması ve sektöre yönelik ekonomik beklentiler medikal turizmin değerli bir hizmet alanı olmasını sağlamıştır. ⁽⁴¹⁾ Medikal turizmdeki esas düşünce; normalden farklı olarak daha iyi şartlarda daha iyi sağlık hizmeti elde etmektir. Bu turizm türünün gelişim gösterebilmesindeki en mühim unsur, tedavi ücretlerinin uygun olması, gelişmiş tıbbi teknolojik araçlar, düşük seyahat masrafları, uygun fiyatlı konaklama ve internet satışlarının iyi olmasına bağlıdır. ⁽⁴²⁾ Türkiye'de, kamuda medikal turizmin gelişimini etkileyen unsurların belirlenmesi için yapılan bir çalışmaya göre; tanıtım eksikliği, imaj problemi, hastane alt yapı eksiklikleri, mevzuat eksiklikleri, nitelikli personel yetersizliği, turistik tesislerin az olması ve dil ve iletişim problemleri olduğu belirlenmiştir ve Türkiye diğer ülkelere göre medikal turizmde istenilen düzeyde pay sahibi değildir. ⁽⁴³⁾ Medikal turizmin gerçekleştirilmesinde gerekli 3 unsur vardır. Bunlardan biri; turizm imkanları (iklim, tabiat, kültür vb) ikincisi; sunulan sağlık hizmeti imkanları, üçüncüsü de hizmet almak isteyenlerle, sağlık turizmi sektörünü bir araya getirecek nitelikli düzenlemelerin olmasıdır. ⁽¹²⁾ Medikal turizm kapsamında hizmet almak isteyen bireylerin ilk olarak gidecekleri ülkelerin ekonomik koşullarına, politik durumuna (ülkede karışıklık olup olmasına, COVID-19 gibi salgın hastalıkların durumuna, terör vb.) ve mevzuatına bakmaktadır. Ülkenin bu koşullarından tatmin olan bireyler bir sonraki aşama olarak hizmet alacakları kuruluşu seçmektedir. Bu seçimde ise en fazla maliyetlere, doktorların yeterliliğine, hizmetin kalitesine ve kurumun akreditasyonunun

olup olmamasına bakmaktadır. ⁽⁴⁴⁾ Yapılan bir çalışmada maliyetin, sağlık turizmi için ülke seçiminde en önemli unsur olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu nedenle de medikal turizm endüstrisinde politika yapımcıların ve hizmet sağlayıcıların ürün ve hizmet geliştirirken maliyet etkinliğinin önemine odaklanmalarını belirtmiştir. ⁽⁴⁵⁾ Günümüzde insanların sağlık bilincinin daha gelişmiş olması, tatil ve tüketim tercihlerini yaparken daha seçici davranmalarını sağlamak ve onların taleplerini etkilemektedir. ⁽⁴⁶⁾ Dünyada medikal turizm amaçlı seyahat eden sağlık turistlerinin, %85'i yanında refakatçi ile seyahat etmekte ve gittikleri ülkede ortalama 2-3 hafta kalmaktadır. Bundan dolayı sağlık turizminin potansiyeli değerlendirirken refakatçiler ile değerlendirilmesi daha uygun olacaktır. ⁽²⁷⁾ Sağlık turistlerini ülkesine çekmek isteyen ülkeler, sağlık turizminin sürdürülebilirliğini sağlamak için sağlık sektöründeki yenilikleri yakından takip etmeli, değişimlere açık olmalı, COVID-19 ile başarılı bir şekilde mücadele etmek zorundadır. ⁽²¹⁾

KAYNAKÇA

1. Alaeddinoğlu, F. ve Rol, S. COVID-19 pandemisi ve turizm üzerindeki etkileri. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020; *Salgın Hastalıklar Özel Sayısı* (0), 223-258.
2. Öz, G. ve Yalçın, B. (2020). Turizm alanındaki dergilerde COVID-19 üzerine yapılan çalışmaların bibliyometrik analizi. Mustafa Boz (Ed.), Erol Duran (Ed.) ve Bekir Eşitti (Ed.). *International West Asia Congress of Tourism Research (IWACT-2020) The Book Of Proceedings* içinde (229-247). İstanbul: Paradigma Akademi
3. WHO (2018). *Managing epidemics: key facts about major deadly diseases*. (27/11/2021 tarihinde <https://apps.who.int/iris/handle/10665/272442> adresinden ulaşılmıştır).
4. Sağlık Bakanlığı (2021). *Covid-19: yeni koronavirus hastalığı*. (27/11/2021 tarihinde COVID-19 (saglik.gov.tr) adresinden ulaşılmıştır).
5. TURSAB (2020). COVID-19 sürecinde *Türkiye ve dünya turizmi değerlendirmesi*. (27/11/2021 tarihinde <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/arastirmalar/COVID-19-surecinde-turkiye-ve-dunya-turizmi.pdf> adresinden ulaşılmıştır).
6. Çetin, G. ve Göktepe, S. (2020). COVID-19 pandemisinin turizm endüstrisi üzerindeki etkileri. Dilek Demirbaş (Ed.), Veysel Bozkurt (Ed.) ve Sayım Yorğun (Ed.), *COVID-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri* içinde (87-97). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
7. Bağcı, E., Uzun, C. ve Bostan, A. COVID - 19 ve Sağlık Turizmi. *Journal of Awareness*, 2020; 5(3), 331-348. Doi: <https://doi.org/10.26809/joa.5.025>
8. Gürleyen, B. ve Çınar, F. Türkiye'nin medikal turizm SWOT analizi: COVID-19 örneği. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 2021; 3(1), 51-60.
9. Kabacık, M. Covid 19 pandemisinin türkiye sağlık turizmine etkileri. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2021; *Special Issue*(5), 464-476. Doi: 10.21325/jotags.2021.968
10. Usta Karadayı, S. ve Asan Serdar, Ş. Pandemi döneminde medikal turizm engelleri analizi. *FBU-DAE*, 2021; 1(1), 10-20.
11. Kadioğlu, Y. (2021). *Türkiye'de sağlık turizmi kapsamında medikal turizm ve ekonomik yönü: İstanbul örneği*. Doktora tezi, Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
12. Seyfullahoğulları, A. Turizm sektöründe çok amaçlı kullanılan medikal turizm: bir sağlık kuruluşunda araştırma. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Dergisi*, 2014; 3(2), 41-64.
13. Kıvılcım, B. COVID-19 (Yeni koronavirus) salgınının turizm sektörüne muhtemel etkileri. *USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2020; 4(1), 17-27. Doi: <https://doi.org/10.46452/baksoder.727208>

14. Vikipedi. (2021). Türkiye'de COVID-19 pandemisi. (27/11/2021 tarihinde Türkiye'de COVID-19 pandemisi - Vikipedi (wikipedia.org) adresinden ulaşılmıştır).
15. WHO COVID-19 Kontrol Paneli. (2022). (26/01/2022 tarihinde WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard | WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard With Vaccination Data adresinden ulaşılmıştır).
16. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Koronavirüs COVID-19 Dünya Haritası, (2022). (26/01/2022 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi- Anasayfa (cbddo.gov.tr) adresinden ulaşılmıştır).
17. Ertaş, H. ve Kırac Çiftçi, F. (2018). Sağlık çalışanlarının medikal turizm faaliyetlerine ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi. *2nd International Symposium on Social Science and Educational Research (ISCER,2018)* içinde (650-653). Konya: Palet Yayınları.
18. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, (2021). *Turizm Gelirleri ve Giderleri*. (20/12/2021 tarihinde TURİZM GELİRLERİ VE GİDERLERİ (ktb.gov.tr) adresinden ulaşılmıştır).
19. Anvekar, S. R. Medical tourism in India: a strategic approach towards effective branding for healthcare services marketing. *American Journal of Management*, 2012; 12(2/3), 108-116.
20. Sağlık Bakanlığı (2013). Türkiye medikal turizm değerlendirme raporu2013. (26/01/2022 tarihinde <http://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/535,turkiye-medikal-turizm-degerlendirme-raporu-2013pdf.pdf> adresinden ulaşılmıştır).
21. Yorulmaz, M. ve Aydoğdu, A. (2021). Sağlık Turizmi ve Yeni Trendler. Şerife Güzel(Ed.), Hilal Akman Dömbekci (Ed.), *Sağlık Yönetiminde Güncel Konu ve Sorunlar* içinde (71-90). Ankara: Berikan Yayınevi
22. Ramaraj, K. Role of food quality and service in health tourism. *International Journal of Research and Analytical Reviews(IJRAR)*, 2019; 6(1), 143-148.
23. Sayın, K.Ş., Yeğinboy, E.Y. ve Yüksel, İ. Türkiye'de medikal turizm uygulamaları: bir üniversite ve İzmir sağlık serbest bölgesi değerlendirmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2017; 32(2), 289-313. Doi: <https://doi.org/10.24988/deuiibf.2017322634>
24. Tamer, G. (2020). *Sağlık turizmi kapsamında estetik uygulamalar üzerine bir araştırma: İstanbul ili Bakırköy ilçesi örneği*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
25. USHAŞ. (2022). (26/01/2022 tarihinde Anasayfa - USHAŞ : USHAŞ (ushas.com.tr) adresinden ulaşılmıştır).
26. Demir, Y., Pınar, O., Baştürk, Y. A. Medikal turistlerin tercih nedenleri: Samsun ili örneği. *Turizm, Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2020; 2(1), 18-30.
27. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü. (2021). Sağlık turizmine yönelik uluslararası çalışma- eğilim ve etkinlikler. (31/12/2021 tarihinde SAĞLIK TURİZMİNE YÖNELİK ULUSLARARASI ÇALIŞMA-EĞİLİM VE ETKİNLİKLER (ktb.gov.tr) adresinden ulaşılmıştır).
28. Buzcu, Z. ve Birdir, K. Medikal turizmde mevcut durum analizi: İstanbul ve Antalya örneği. *Akademik Bakış Dergisi*, 2018; 65, 279-293.
29. Tengilimoğlu, D. (2017). *Sağlık turizmi*. Ankara: Siyasal Kitabevi
30. Bostan, S. ve Yalçın, B. Sağlık turistlerinin medikal destinasyon seçimini etkileyen faktörler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016; 9(43), 1729-1735. Doi:10.17719/jisr.20164317741
31. Bookman, M. Z., & Bookman, K.R. (2007). *Medical tourism in developing countries*. (First) United States of America: Palgrave Macmillan. Doi: 10.1057/9780230605657
32. Hudson, S.& Li, X. Domestic medical tourism: A neglected dimension of medical tourism research. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 2012; 21(3), 227-246. Doi: <https://doi.org/10.1080/19368623.2011.615018>
33. Daştan, İ. Türkiye'de sağlık turizmi: Türkiye ve özelinde İzmir'de sağlık turizminin mevcut durum analizi ve strateji önerileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014; 6(10),143-163.

Güncel Hemşirelik Çalışmaları III

34. Tontuş, H. Ö. (2019). Sağlık Turizmi Nedir? Tüm Yönleriyle Sağlık Turizmi içinde (1-38). Ankara: Satürk
35. Akbolat, M. ve Deniz, N. G. Türkiye'de medikal turizmin gelişimi ve bazı ülkelerle karşılaştırılması. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2017; 1(2), 123-139.
36. Buzcu, Z. ve Birdir, K. Türkiye'de medikal turizm incelemesi: özel hastanelerde bir çalışma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN JSS)*, 2019; 18(1), 311-327. Doi:<https://doi.org/10.21547/jss.430941>
37. Çavuş, A. ve Gönenbaba, İ. Erzurum'daki hastanelerin sağlık turizmi açısından değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020; 24(4), 1681-1693.
38. Peters, C.R. & Sauner, K.M. A survey of medical tourism service providers. *Journal of Marketing Development and Competitiveness*, 2011; 5(3), 117-126.
39. Altsoy, S. ve Taştan Boz, İ. Medikal turizm alanında faaliyet gösteren hastanelerdeki sorunlar ve çözüm önerileri. *Hacettepe Sağlık İdaresi*, 2019; 22(1), 113-134.
40. Aksu, A and Bayar, K. Development of health tourism in Turkey: SWOT Analysis of Antalya Province. *Journal of Tourism Management Research*, 2019; 6(2), 134-154. Doi:10.18488/journal.31.2019.62.134.154
41. Salehi-Esfahani, S., Ridderstaat, J. And Ozturk, A.B. Health tourism in a developed country with a dominant tourism market: the case of the United States' travelers to Canada, current issues in tourism, 2020; 24(3), 1-19. DOI:10.1080/13683500.2020.1724081
42. Connell, J. Medical tourism: Sea, sun, sand and surgery. *Tourism Management*, 2006; 27(6), 1093-1100. Doi:10.1016/j.tourman.2005.11.005
43. Yiğit, V. Kamu hastanelerinde medikal turizmin gelişimini etkileyen faktörler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2016; 7(15), 107-119.
44. Ricafort, K.M.F. (2011). *A study of influencing factors that lead medical tourists to choose Thailand hospitals as medical tourism destination*. Master Thesis, School of Business and Technology of Webster University, Thailand
45. Park, J., Ahn, J. & Yoo W. S. The effects of price and health consciousness and satisfaction on the medical tourism experience. *Journal of Healthcare Management* 2017; 62(6), 405-417. doi: 10.1097/JHM-D-16-00016
46. Sarıışık, M. ve Kardeş, N. (2019). Gastronomi akımları ve renklerin ilişkisi üzerine bir inceleme. Selahattin Sarı(Ed.), Mehmet Balcılar(Ed.), Alp H. Gencer(Ed.) *International Conference on Eurasian Economies 2019* içinde (430-438). Famagusta: Eastern Mediterranean University Press